

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 53, Haziran/June 2025, 1-22
https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/90764

ISSN 2791-6812

Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin Şâz Kıraatlere Yaklaşımı

Abû Hayyân al-Andalûsî's Approach to Shâz Qirâ'ât

Yazar Bilgisi Author Information

Sedat KAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bitlis, Türkiye
Asst. Prof., Bitlis Eren University Faculty of Theology, Bitlis, Türkiye
sekaya@beu.edu.tr, www.orcid.org/0000-0003-1121-7355

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1523063
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
26 Temmuz/July 2024	17 Ocak/January 2025

Öz

Konusu doğrudan Kur'ân olması sebebiyle Kur'ân ilimleri içerisinde kıraatin ayrı bir yeri vardır. Kıraat ilmi konuları içerisinde de ilk dönemlerden itibaren farklı yorumlara açık ve tartışmalı bir alan olan şâz kıraatlerin ayrı bir yeri vardır. Şâz kıraatler vasıtasıyla Kur'ân kelimelerinin anlam dünyasının genişlemesi, kavram üzerinde oluşan tanım karmaşası, şâz kıraatlerin Kur'âniyet meselesi gibi birçok faktör, kavramın kıraat ilmindeki varlığını hep canlı tutmuştur. Vahyin bidayetinden günümüze kadar gelen süreçte Kur'ân'ın mevsûkiyeti noktasında herhangi bir şüphenin oluşmaması, ilk dönemden itibaren kıraat alanında atılan adımların ve alınan tedbirlerin etkisinin çok büyük olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, sahih kıraatlerin bir sağlaması olarak düşünebileceğimiz şâz kıraatlerin, kavramsal çerçevesi, tarihsel alt yapısı ve Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin şâz kıraatlere yaklaşımı konularını içermektedir. Şâz kıraatler vasıtasıyla oluşan tefsiri yorumların, hangi kaygıları yansıttığı meselesi de araştırmanın konuları arasındadır. Mevcut durum, şâz kavramının günümüzde bile sahih veya mütevâtir kıraate karşılık olarak kullanıldığıdır. Dil, hadis veya fıkıh alanında şâz kavramının değişik şekilde tanımlanması, o ilim dalları için ciddi manada sorun teşkil etmezken kıraat alanında büyük tartışmalara sebep olması bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Nüzul döneminde tedavülde olmayan ancak sonraki dönemlerde sahih kıraatler için ihdas edilen bir takım geçerlilik şartlarına bağlı olarak, şâz kavramı üzerinde oluşan olumsuz bakış açısı arasındaki bağlantı, araştırılmaya değer bir konudur. Kavramın farklı ilim dallarındaki tanım ve kullanımının kıraatler üzerinde bir etkisinin olup olmadığı sorgulanacaktır.

Ebû Hayyân el-Endelûsî, Endelûs coğrafyasının dil, kıraat ve tefsir alanına sağladığı katkı neticesinde oluşan birikimi en güzel şekilde yansıtanlardan biridir. O, kaleme aldığı eserlerle özellikle dil, tefsir ve kıraat alanında ne kadar yetkin olduğunu ortaya koymuştur. Onun bu ilmi birikimi ile şâz kıraatleri nasıl yorumladığı, şâz kıraatlere dilsel perspektiften mi yoksa kıraatler üzerinde oluşan hassasiyeti ile mi yaklaştığı konusu irdelenecektir. Araştırmada öncelikle şâz kavramının lügat ve literal anlamı üzerinde durulacaktır. Kavramın kaynağı, ilk olarak hangi zaman diliminde ve hangi ilim dalında kullanılmaya başladığı ve kıraat ilmine nasıl geçtiği konuları ele alınacaktır. Şâz kıraatlerin tasnifi ve şâz kıraatleri rivayet etmekle öne çıkmış kıraat âlimleri kısaca tanıtılacaktır. Çalışmanın ana omurgasını oluşturan kısım, Ebû Hayyân'ın şâz kıraatlere yaklaşımıdır. Bu bağlamda onun hayatı, ilmi-edebi yönü, hocaları, talebeleri ve eserleri özetle ele alınacaktır. Onun "şâz kıraat yorumu", "şâz kıraatlerin kıraat değeri", "şâz kıraatleri kabul şartları", "eserlerinde yer verdiği şâz kıraat örnekleri" gibi konu başlıkları üzerinden, meseleyi ele alışını değerlendirecektir.

Çalışma, şâz kavramı üzerinde oluşan olumsuz kanaatin izale edilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Aynı zamanda farklı ilim dallarında adından oldukça söz ettiren Ebû Hayyân'ın şâz kıraatlere yaklaşımını, tefsirinde kullandığı örnekler üzerinden yansıtmaya yönüyle de özgün değere sahiptir. Çalışma neticesinde şâz kıraatlerin kıraat değeri ve diğer ilim dallarına sunduğu katkının tam manasıyla anlaşılmasının bir zorunluluk olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca Endelûs kıraat birikiminin ve özellikle de Ebu Hayyân'ın şâz kıraatleri ele alışının kavram üzerinde enine boyuna sağlıklı bir analiz yapmaya imkân sunduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerim, Kıraat, Şâz Kıraat, Tefsîr, Ebû Hayyân el-Endelûsî

Abstract

As its subject is directly related to the Qur'ān, qirā'āt assumes a unique place in Qur'anic sciences. Among the subjects of the science of qirā'āt is a special place for shāz qirā'āt, which has been open to debate and different interpretations since the earliest times of Islam. This concept has always been a source of lively debate in the science of qirā'āt, due to many factors such as the expansion of meaning in the words of the Qur'ān through shāz qirā'āt, the confusion about the definitions of the concept, and Quranicity of shāz qirā'āt. There has been no doubt about the authenticity of the Qur'ān from the first revelation up until the present day. This indicates that the steps and measures taken in the field of qirā'āt from the earliest times have had a great impact on the authenticity of the Qur'ān.

This study focuses on the conceptual framework, historical background and Abū Ḥayyān al-Andalūsī's approach to shāz qirā'āt, which can be considered as the verification of authentic qirā'āt. The study also addresses the issue of which concerns are reflected in the exegetical interpretations formed through shāz qirā'āts. The notion of shāz is used even today as a substitute for saḥīḥ or trustworthy qirā'āt. A particular problem that should be addressed, however, is that while the different definitions of "shāz" in the field of language, hadīth or fiqh hardly pose a serious problem for such branches of science, it does cause great debates in the field of qirā'āt. A subject that is worthy of research is the negative perspective of the notion of shāz due to some validity requirements for saḥīḥ qirā'āts that did not exist during the Nuzul period but were introduced later. This study investigates whether the definition and use of the concept in different disciplines influence these qirā'āts.

Abū Ḥayyān al-Andalūsī is one of the scholars who successfully reflect the knowledge that has accumulated through the contribution of the Andalusian geography to the fields of language, qirā'āt and tafsīr. In the works he wrote, he revealed how competent he is, particularly in the fields of language, tafsīr and qirā'āt. By using this scholarly knowledge, the present study examines how al-Andalūsī interprets shāz qirā'āts, whether he approaches shāz qirā'āts from a linguistic perspective or with his sensitivity on qirā'āts. The study initially stresses the lexical and literal meaning of the concept of shāz. It later discusses the source of the concept, when and in which branch of science it was first used and how it was introduced to the science of qirā'āt. The study also offers a classification of shāz qirā'āts and the qirā'āt scholars who came to prominence by narrating shāz qirā'āts. The focus of the study is al-Andalūsī's approach to qiyas. Therefore, it provides an overview of his life, scientific and literary characteristics, his teachers, students and works. The study evaluates his approach to the issue by addressing such topics as 'the interpretation of shāz qirā'āt', 'the qirā'āt value of shāz qirā'āt', 'the requirements for accepting shāz qirā'āt', and 'examples of shāz qirā'āt in his works'.

This study is highly critical in terms of eliminating possible negative opinions about the concept of shāz. It is also uniquely valuable in terms of reflecting how Abū Ḥayyān, who earned a name for himself in various branches of science, approaches to shāz qirā'āt through the examples he used in his tafsīr. The present study concluded that it is essential to fully understand the value of qirā'āt and its contribution to other branches of science. It also concluded that the Andalusian qirā'āt scholarship, particularly Abū Ḥayyān's treatment of shāz qirā'āt, provides an

opportunity to analyse the concept in a detailed and healthy way.

Keywords: Qur'ân, Qirâ'ât, Shâz Qirâ'ât, Tafsîr, Abû Hayyân al-Andalûsî

Giriş

Hız. Peygamber döneminde Kur'ân'ın bazı kelimelerinin farklı şekilde okunmasına ruhsat verilmiş bu ruhsat ileriki dönemlerde farklı problemleri de beraberinde getirmiştir. Hız. Osman döneminde yapılan istinsah faaliyeti ve ilerleyen dönemde İbn Mücahid'in (ö. 324/936) kıraatleri yedi ile sınırlaması, bu problemleri minimize etmek adına atılan adımlardır. Asr-ı saâdet döneminde sahih-şâz kıraat diye bir ayırım söz konusu değilken, zuhur eden problemler karşısında alınan tedbirler, kıraat alanında bazı tasnif girişimlerine sebep olmuştur. Şüphesiz kıraat alanında sunulan her bir çalışma kıymetlidir ve iyi niyetle yapılmış çalışmalardır. Ancak özellikle kıraatlerin belli bir sınırlamaya tabii tutulması neticesinde makbul-makbul olmayan kıraat tanımlamaları ortaya çıkmış ve ilk dönemlerde revaçta olan bazı okumalar sonraki süreçte daha az tercih edilir olabilmektedir.

İlk olarak Arap dili ve hadis ilmi alanında kullanılmaya başlayan şâz kavramı zamanla kıraat ilmi alanında da kullanılabilir olmuştur. Kavramı, her ilim dalı kendi hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak değişik şekilde yorumlamış zamanla kavram üzerinde, kaymalar ve sapmalar meydana gelmiştir.¹ Hatta bu sapmalar neticesinde kavram, üzerinde olumsuz bir bakış açısının oluştuğu, itici, sevimsiz bir hal almıştır. Aslında Kur'ân kendisinin ilahî koruma altında olduğunu ve korunmuşluğu noktasında bir şüpheye veya endişeye kapılmanın yersiz olduğunu haber vermektedir. Kaldı ki ilk bakışta problemleri görülen bu kavram veya sistem, belki de Kur'ân'ın muhafazasına hizmet eden bir araçtır.

Dilin, hadislerin ve nihayetinde kıraatlerin mevsukiyetini sağlamak adına kavramdan oldukça yararlanan âlimlerden biri de Ebû Hayyân'dır. Onun, şâz kıraatlere yaklaşımının konu edildiği bu çalışmada öncelikle kavram üzerinde literal ve tarihsel bir alt yapının inşa edilmesi kaçınılmazdır. Bu bağlamda şâz kavramının ana çerçevesi -çalışmanın sınırlılığını göz önünde bulundurularak- çizildikten sonra Ebû Hayyân'nın çalışmalarında şâz kıraatleri nasıl yorumladığı ve bunlardan ne ölçüde yararlandığı konusuna geçilmiştir.

Konunun çalışmaya değer yönü şudur: Şâz kıraatler sahih kıraatlere göre Kur'ânîyet değeri olmayan okumalar olarak bilinir. Kavram üzerinde o kadar değişik yorum ve tanımlama yapılmış ki kıraat alanında faaliyet gösteren araştırmacıların bile zaman zaman zihin karışıklığı yaşadıkları olmuştur. Bu kavram gerçekten bu kadar karmaşık mıdır? Yoksa farklı dönemlerde yapılan tanımlamalar mı bu karışıklığa sebebiyet vermektedir. Özellikle müfessirlerin ziyadesiyle istifade ettikleri, fakihlerin hüküm çıkarmada başvurduğu, dilcilerin dilsel referans olarak gördükleri bu kıraatlerin, Ebû Hayyân'ın bakış açısıyla aktarılması, konunun anlaşılmasına katkı sunacaktır.

Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin Şâz Kıraatlere Yaklaşımı başlığıyla hazırladığımız bu çalışma özgün bir çalışmadır. Araştırmamız neticesinde bu başlıkta bir çalışmanın olmadığını tespit ettik. İbrahim Uludaş'ın *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin el-Bahru'l-Muhît'inde Kıraat Olgusu* adlı doktora çalışması, geniş çaplı bir çalışma olup, Ebû Hayyân'ın, kıraatlerin tamamına bakışını konu edinmektedir. Bizim bu çalışmamız onun sadece şâz kıraatlere yaklaşımını ele almaktadır. Ayrıca Alican Dağdeviren'in *Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Kıraat İlmindeki Yeri* adlı

¹ Aydın Kudat, *Sibeveyhi'nin Dil Bilim İle Kıraat Arasındaki Dengeli Konumu* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2019), 9.

makale çalışmasında da onun genel olarak kıraatçiliği ele alınmıştır. Her ne kadar mevzu bahis çalışmalarda kısmî olarak şâz kıraatlere değinilmiş olsa da onun konu hakkındaki görüşünün derli toplu aktarılması ve tarafımızca kavram üzerinde oluşan olumsuz yargıların izale edilmesi noktasında bazı bilgilerin sunulması, çalışmamızın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

1. Şâz Kıraatler

1.1. Kavramsal Çerçeve ve Tarihi Alt Yapı

Sözlükte, “tek kalmak”, “farklı olmak”, “topluluktan ayrı kalmak”, “kaide ve kurallara aykırı davranmak” gibi manalara gelen şâz, Arapça bir kelimedir. Kelimenin sülâsi mücerred mâzî kullanımı; شَدَّ, muzârî kullanımı; يَشُدُّ, mastarî وَشُدُّوْا شَدًّا ve ism-i fâilî; شَادُّ şeklinde gelmektedir. Bu bağlamda, bir topluluktan ayrıлып bağımsız hareket eden kişiye شَدَّ الرَّجُلُ ifadesi kullanılır.² Yine bir topluluk kendi mekânlarında bulunmadıklarında onların bu durumunu anlatmak için قَوْمٌ شَدَّادٌ ifadesi kullanılır. Ayrıca kişinin bağlı bulunduğu gruba aykırı davranması da bu kavramla ifade edilir.

Şâz kavramının istilahtaki kullanımına gelince farklı ilim dallarının temelde birbirinden ayrışmadığı ama kendi hassasiyetlerini korudukları farklı tanımlamalar karşımıza çıkmaktadır. Evvel emirde şâz kavramının kıraat ilmi alanında kullanılan bir kavram olmadığını ifade edelim. Kavram ilk olarak, Arap dili sahasında araştırma yapanlar yani ilk dönem dilciler tarafından kullanılmaya başlamıştır.³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla kavramın; “cemaatten ayrılma”, ve “tedavülde olan kullanıma aykırılık” anlamına gelecek şekilde ilk kullanımı, Halîl b. Ahmed’e (öl. 175/791) aittir.⁴ Onun kullanımından sonra kavram, başta hadis, kıraat ve tefsir âlimleri tarafından yapılan farklı ilavelerle ama ilk anlam muhafaza edilerek aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir.⁵ Kavramın nahiv ilmindeki terim anlamını en iyi yansıtan tanımlama Bağdat dil okulunun önemli isimlerinden biri olan İbn Cinnî’ye (öl. 392/1002) aittir. Onun şâz tanımı şöyledir; “Kelimelerin tabii olduğu hükümler vardır. Şâz, bu hükümlere aykırılık durumudur.” Şâz kavramını dilbilim alanıyla eş zamanlı kullanan diğer bir ilim dalı da hadis ilmidir. Kavram, bu ilim dalında en güzel tanımını İmam Şâfiî’de (öl. 200/816) bulmaktadır. O, şâz kavramını şöyle tanımlamaktadır; “Şâz, rivayetinde güvenilirliği ile bilinen bir kişinin, umumun ittifâken naklettiği rivayete aykırı bir şekilde hadis rivayet etmesidir.”⁶

Şâz kavramının kıraat ilmi alanında kullanımı, tanımı yapan kişinin meseleye hangi cihetle yaklaştığı ile paralellik arz etmektedir. Diğer ilim dallarında olduğu gibi kavramın kıraat ilmindeki kullanımına hicri ikinci asırda rastlanılmaktadır. Kıraatlerin tedvin edilmeye başlaması ve ayakları üzerinde durmaya başlayan bir disiplin haline gelmesiyle birlikte sahih kıraat kriterleri de yavaş yavaş dillendirilmeye başladı. Kıraat alanında şâz için yapılan

² el-Fîrûzâbâdî Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsü’l-muhîd*, thk. Mektebu Tahkîkî’t-Turâsî fî Müessesetü’r-Risâle (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 334.

³ Mehmet Dağ, “Kıraat İlminde Şâz Kavramı”, *Marife* 2 (2007), 65; Aydın Kudat, “Kur’an Kıraatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine”, *Turkish Studies - Comparative Religious Studies* 15/1 (2020), 72.

⁴ Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.), 6/215.

⁵ İrfan Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 182.

⁶ Hâkim Muhammed b. Abdullah en-Neysaburi, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*, thk. Seyyid Mu’zam Hüseyin (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1977), 119.

tanımlamalara bakıldığında bu kriterlerin eksikliği, tanımlamada bir şekilde kendisini hissettirmektedir. İmam Nâfî (öl. 169/785), kiraatleri ahzetme sürecinde nelere dikkat ettiğini şu şekilde açıklamıştır. "Ben tabiin neslinden olup kiraatte mahir olan ve sayısı neredeyse yetmiş bulan âlimden kiraat okudum. Bunların üzerinde ittifak ettikleri kiraati almakta hassas davrandım. Onlardan biri rivayetinde tek kalmış ise ben o kiraati almadım ve bu hassasiyet üzere okuduğum kiraatleri cem ettim."⁷ Her ne kadar İmam Nâfî bu ifadesinde şâz kavramını kullanmamış olsa da onun çoğunluğun kiraatine bağlı kaldığını ve dolayısıyla bunun dışındakilerin şâz olduğu görüşünü savunduğunu ifade edebiliriz.

Taberî (öl. 310/922) kavramı, dil ve hadis ilmi alanında kullanılan bir kavram olmaktan çıkarmış bir kiraat terimi hüviyetine kavuşturmuştur. Taberî şâz kiraati şöyle tanımlamıştır: "Şâz kiraat, kiraat âlimlerinin ittifâken nakletmiş oldukları ve genel yaygınlık düzeyine ulaşmış kiraatlere aykırılık oluşturan ve rivayetinde tek kalan kiraatlerdir"⁸ Kiraatlerin yediyle sınırlandırılması sonrasında kavram, yedi kiraatin dışında kalan tüm okumaları karşılamak üzere kullanılmaya başlamıştır. Tamda burada İbn Mücahid'in yedi kiraatin dışında kalan okumalar için kullandığı şu ifadeleri hatırlamak gerekir; "Bir kişi, genelin okuyuşuna aykırı olan bir kiraati güzel ve hoş görüp tercih edebilir. Ancak üzerinde ittifak oluşmayan bu kiraat sadece kendisini bağlar, avamı bağlamaz. Bu kişi kendi tercihini diğer insanlara dikte edemez"⁹

İbn Mücahid'den sonra onun sahih-şâz kiraat tasnifine uyan ve bu bağlamda eserler kaleme alan pek çok âlimin genel olarak kiraatleri, 'yedi kiraat' ve 'yedi kiraatin dışındakiler' şeklinde ikili taksimi benimsedikleri ve şâz ifadesiyle yedi kiraatin dışında kalanları kastettikleri anlaşılmaktadır.¹⁰ Alemüddin es-Sehâvî (öl. 643/1245) şâz kiraati; "tevâtür seviyesinde olmayan her okuyuş"¹¹, Mekkî (öl. 437/1045), "nakil açısından problemsiz ve dilsel kaidelere bir şekilde uygun olan ancak lafızları itibarıyla resmü'l-mushafa uymayan âhâd yolla gelen her okuyuş", İbnü'l-Cezerî de "sahih kiraatlerin şartlarının bütünü bir arada bulundurmayan her okuyuş"¹² şeklinde tanımlamıştır.

Çalışmamızın merkezinde yer alan Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin de kavramı yoğun olarak "çoğunluk", "Arap dili" ve "resmü'l-mushaf" muvâcehesinde değerlendirdiği ifade edilebilir. İbn Mücahid'le başlayan kirâat-ı seb'â geleneğine bağlı kalmayan Ebû Hayyân'ın, zikri geçen bu kriterler içerisinde ön plana çıkardığı kriter "Arap dil kaidelerine uygunluk" kriteridir. O, dil açısından sıkıntılı olan okuyuşların yedi kiraat içinde yer alamayacağını ifade etmiştir. Zira yedi kiraat tevâtüren bize kadar ulaşmış ve bunların Arap grameri yönüyle

⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne an meâni'l-kirâât*, thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebî (Mısır: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 49.

⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir - Ahmed Şâkir (Mekke: Dâru't-Terbiyyeti ve't-Turâsî, ts.), 1/182.

⁹ Ebû Bekr İbn Mücahid Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1972), 87.

¹⁰ Mehmet Maşuk Acar, *Kiraat İliminde Şâz Olgusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 30.

¹¹ Alemüddin es-Sehâvî Ali b. Muhammed b. Abdussamed, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Mervan Atiyye - Muhsin Harâbe (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1997), 322.

¹² Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Debb'a (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/15.

hatayı barındırması mümkün değildir.¹³ Onun dilciliği kıraatçiliğinin önünde gelir. Şâz kıraatleri “Dilsel gerekçelerle tercih edilmeyen okuyuşlar” olarak nitelendiren Ebû Hayyân, dilsel kullanıma uygun olan kıraatler için de “Eğer dile uygunluğu söz konusuysa bu takdirde şâz değildir” şeklinde bir izahat yapmıştır.¹⁴ Dil, dilbilim ve kıraat disiplini bütünselliği ilkelerini benimseyen Ebû Hayyân tek taraflı yaklaşımlara ve tenkitlere karşı durmuştur.¹⁵ Onun şâz kıraatlere yaklaşımı ikinci bölümde daha detaylı ele alınacaktır.

1.2. Şâz Kıraatlerin Kaynağı

Sahih kıraatlerin kaynağı bizzat vahyin kendisidir. Farklı okumalar senet ile Hz. Peygamber’e dayanır. Yûnus Sûresi 15. Ayette Allah Resûlü’nün Kur’ân’ının bir harfini bile değiştiremeyeceği hususu vurgulanmaktadır.¹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber’in “Muhakkak ki bu Kur’ân bana yedi harf üzerine indirilmiştir. Öyleyse Kur’ân’dan size kolay geleni okuyunuz.”¹⁷ şeklindeki ifadesi, farklı okumalara zemin hazırlamıştır. Böylelikle kaynağı vahiy olan sahîh kıraatler, sahâbeden, tâbiîne, onlardan da sonraki nesillere aktararak gelmiştir. Kıraat farklılıklarının nakli konusunda yaygın olan الْقِرَاءَةُ سُنَّةٌ مُّبْتَعَةٌ “kıraat sonrakilerin öncekilere tâbi oldukları bir gelenektir.” ön kabulü de sahîh kıraatlerin senet yoluyla Allah Resulüne kadar götürüldüğünü ispatlar niteliktedir.¹⁸

Şâz kıraatlerin kaynağına gelince burada net bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira kıraat otoriteleri tarafından sahîh kıraatlerin kaynağı olarak gösterilen vahyin ve bunun pratikteki yansıması olan ahrufu’s-Seb’â olgusunun şâz kıraatleri bağlayıp bağlamadığı hususunda farklı açıklamalar yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı şâz kıraatlerin yedi harf kapsamına girmediğini iddia etmiş, bir kısmı ise konu hakkında herhangi bir görüş beyan etmeyerek adeta konunun karmaşık bir zeminde yer almasına sebebiyet vermiştir. Şâz kıraatlerin bir kısmı evveleminde sahîh kıraat kategorisinde yer almasına rağmen sonradan kıraatlerin sınırlandırılması gibi bir takım sebeplere bağlı olarak şâz sayılmıştır.¹⁹ Bu noktada şâz kıraatlerin -en azından bir kısmının- kaynağında yedi harf ruhsatının var olduğunu söylemek mümkündür.

Hz Osman’ın Kur’ân’ı istinsah ettirmesiyle bazı okumalar resm-î Mushaf’a girememiştir. Örneğin lehçesel olan ve yazıyı ilgilendiren okumalar kolaylık ilkesine bağlı olduğu için Mushaf’a alınmamıştır. Mushaf’a alınanlar Kureyş lehçesine uygun okumalar ve lehçe ile alakası olmayan okumalardır. Bu durumda istinsah faaliyeti, şâz kıraatler için bir kaynak oluşturabilir.²⁰ Aynı zamanda İbn Mücahid’in kıraatleri yedi ile sınırlama faaliyeti de fevkalade şâz kıraatler için kaynak olmaya elverişlidir. Aslında şâz kıraat derken neyin

¹³ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîru’d-Dîn el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît fi’t-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Daru’l-Fikr, 2000), 2/690.

¹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 2/745.

¹⁵ Aydın Kudat, *Kıraatları Hücçetlendirmede Dilbilim Olgusu* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020), 257-261.

¹⁶ Yûnus, 10/15.

¹⁷ Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîbu’l-Buğâ (Dımaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 1414), “Unzile’l-Kur’ân-u ‘elâ Seb’ati Ahrufin” 1909 (No.4706).

¹⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/429.

¹⁹ İdris Hâmid Muhammed, *el-Kırââtü’s-şâzze ahkâmühâ ve âsârühâ* (Riyâd: Câmiatü’l-Melik Suûd, Merkez Buhûsi Külliyyeti’t-Terbiye, 2003), 4.

²⁰ Mehmet Dağ, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraat İlminde İhticâc Olgusu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 87.

kastedildiği, içeriğinin neyle doldurulduğu hususu bu kıraatlerin kaynağını tayin etmede de belirleyici olabilmektedir. Örneğin “şâz kıraat; senedi sahih olmayan kıraattir” şeklinde yapılan bir tanımlamada, şâz kıraatin Hz. Peygamber’e nispet edilmesi söz konusu olamaz. Bu çeşit okumalar, içtihat ürünü, uydurma kıraatler olarak değerlendirilir. Eğer “şâz kıraatler; senedi sahih olan kıraatlerdir” şeklinde bir tanımlama yapılacaksa, bu durumda senedi sahih olan bir kıraatin kaynağı bizzat Allah Resûlü olacaktır.

1.3. Şâz Kıraatlerin Çeşitleri

Şâz kıraatleri ilgilendiren girift meselelerden biri de bu kıraatlerin nasıl tasnif edildiği konusudur. Kavrama ilk dönemden itibaren yüklenen anlamlar onun çeşitliliğini de ortaya koymaktadır. Burada şâz kıraatler için ilk dönemden itibaren yapılan tasniflere kısaca değineceğimizi ifade edelim. İlk üç asırda kıraatler; “çoğunluğun üzerinde ittifak ettiği sahih kıraatler” ile “üzerinde ittifak oluşmayan şâz kıraatler” şeklinde iki kategoride ele alınmıştır.²¹ Yani ilk dönemlerde şâz kıraatin kendi içinde kısımlandırılması söz konusu değildir. Ancak bu çeşit kıraatlerin, “şöhrete erişmemiş, yaygınlığı olmayan, ilgi gösterilmeyen ve senedinde tek kalan” gibi ifadelerle vasıflandırıldığı görülmektedir.

Hicrî dördüncü asra gelindiğinde İbn Mücâhid’in kıraatleri yedi ile sınırlandırmasına bağlı olarak kıraatler, sahih-şâz şeklinde tasnif edilmiştir. İbn Mücâhid’den sonraki süreçte sahih kavramı yerine mütevâtir kavramının kullanılmaya başlamasıyla mütevâtir-şâz şeklinde bir tasnif kabul görmüştür. Bu dönemde şâzın yine kategorik ayrımı yapılmadığı sadece “yedi kıraat imamının tercihleri dışında kalan okumalar” şeklinde bir nitelmenin söz konusu olduğu görülmektedir.²²

İlerleyen dönemlerde sahih kıraatler için getirilen kriterlerin eksikliği, şâz kıraatlerin kategorik ayrımını da beraberinde getirmiştir. Mekki b. Ebî Tâlib genel olarak kıraatleri sahih, âhâd ve şâz olarak kısımlandırırken, şâz kıraatlere alt başlık açmamıştır. İbnü’l-Cezerî, Mekki b. Ebî Talib ile aynı tasnifi yapmakla beraber onun şâz kıraatlere müdrec ve mevzû diye iki alt başlık açtığı görülmektedir. Süyûtî (öl. 911/1505) ise İbnü’l-Cezerî’nin yaptığı tasnifi birebir alıp bazı ilaveler yaparak yeni bir formatta (mütevâtir, meşhur, ahâd, şâz, müdrec ve mevzu) altılı bir taksimat şeklinde ortaya koymuştur. Şu var ki Süyûtî’nin bu tasnifinde şâz kıraatler, İbnü’l-Cezerî’nin aksine ‘senedi sahih olmayan kıraatler’ olarak nitelendirilmiştir.

1.4. Şâz Kıraatleri Rivayet Etmekle Öne Çıkmış Kıraat Âlimleri

Gerek sahih kıraatlerde gerekse şâz kıraatlerde “kıraat imamı” diye bir nitelendirme ancak yazılı döneme geçildikten sonra oluşmaya başlamıştır. İlk defa Harun b. Musa (öl. 170/786 civarı) tarafından başlatılan “kıraatlerin o kıraati en çok okuyan veya okutan kişi ile anılması geleneği” İbn Mücâhid’in yedili taksimiyle daha net ortaya çıkmıştır. İbn Mücâhid, çoğunluğun benimsediği meşhûr kıraat imamlarının okuyuşunu *Kitabu’s-seb’a* isimli çalışmasında bir araya getirmiştir. Böylece *Kitabu’s-seb’a*’da bulunan kıraatler sahih, bunun dışındakiler şâz olarak kabul edilmiştir. İbnü’l-Cezerî ile birlikte sahih kıraat imamı sayısı ona çıkarılmak suretiyle bu algı nispeten kırılmaya çalışılmıştır. O, *Nihâyetü’l-berere fi’l-kirâât’s-selâs ez-zâide ale’l-aşer* adlı eserinde on kıraat imamına şâz kıraat imamlarını da ekleyerek on uçlü bir tasnif sistemi geliştirmiştir.

²¹ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 292.

²² Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 176.

Aslında şâz okumalar her ne kadar biraz sonra isimleri zikredilecek olan dört imama nispet edilse de başta sahâbe, tâbiûn ve hatta bazı sahih kıraat imamları olmak üzere çoğu kimse tarafından da okunmuştur. Ancak bu âlimler, bu kıraatleri okuma ve nakletme hususunda başkalarına göre daha fazla mesai harcamışlar ve bu alanda meşhur olmuşlardır. Öyle ki, şâz kıraat imamları denilince akla gelen ilk isimler bunlar olmuştur. Ancak her ne kadar sahih ya da şâz okumalarda bazı isimler zikredilmiş ve kıraatler bu isimlerle anılmışsa da, bu durum sahih ya da şâz kıraat okuyan ve rivâyet eden başkalarının olmadığı anlamına gelmez.²³ Şâz kıraat denilince akla ilk gelen dört imam şunlardır: “İbn Muhaysın (öl. 123/741), el-Yezîdî (öl. 202/817), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve A’meş (öl. 148/765).”²⁴

2. Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin Hayatı

2.1. Adı, Künyesi, Lakabı ve Nesebi

Künyesi Ebû Hayyân olan ünlü müfessir ve nahiv âliminin bilinen ismi, “Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân’dır.”²⁵ Esîruddîn²⁶ lakabıyla şöhret bulmuş bu âlime ait değişik nisbelerin olduğu kaydedilmiştir. “en-Nahvî”, “el-Endelûsî”, “el-Girnâtî”, “el-Ceyyânî”²⁷ bunlardan bazılarıdır.

2.2. Doğumu, Gençliği ve Vefatı

Hicri 654 (Miladi 1256) yılında Girnata’nın Matahşâreş denilen bölgesinde dünyaya gelen²⁸ Ebû Hayyan, Berberi bir aileye mensuptur.²⁹ Çocukluk ve gençlik yıllarına ilişkin malumat kısıtlı olsa da onun doğup büyüdüğü ve gençlik yıllarını geçirdiği Girnata şehrinin dini, ilmi ve kültürel birikiminden oldukça istifade ettiği ifade edilebilir.³⁰

Ailesi hakkında da geniş bir malumat yoktur. Kaynaklarda sadece Hanımının Ümmü Hayyân, oğlu Hayyân, kızı Nudâr ve torunu Muhammed b. Hayyân olduğu bilgisi yer almaktadır.³¹

Ebû Hayyân’ın çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği dönemde Endülüs, çoklu dini yapının hâkim olduğu bir bölge idi. Değişik dinlerin, dillerin ve ırkların varlık gösterdiği bir bölge olmasına rağmen İslam dini ve bu dinin kutsal kitabının dili olan Arapça, diğer din ve dillere üstünlüğünü kısa sürede kabul ettirmiştir. İslam kültür ve medeniyetinin o bölgede yaşayan insanları etkilemede diğer dini yapılara göre daha etkin ve aktif olması bu etkileşimi

²³ Abdulhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2004), 98-99.

²⁴ el-Kastalânî Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *Letâifü'l-işârât li fûnü'l-kırâât* (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1986), 186.

²⁵ Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, nşr. G.Bergstraesser (Kahire: Mektebetu İbn'i Teymiye, 1932), 2/285.

²⁶ Salâhuddin Halil b. Aybek es-Safedî, *A'yânu'l-âsr ve a'vânu'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd vd. (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1998), 5/325.

²⁷ Şemsuddin Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Ali, *Zeylû tezkireti'l-huffâz*, thk. Zekeriyya Ümeyrât (Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 13.

²⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/4.

²⁹ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/152-153.

³⁰ Hüseyin Avni Çelik, “Ebu Hayyân el-Endelûsî ve Tefsirindeki Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990), 143.

³¹ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelus er-ratîb*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dârü Sadr, 1968), 2/541; Alican Dağdeviren, “Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Kıraat İlmindeki Yeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 26.

daha da hızlandırmıştır.³² Ebû Hayyân'ın daha çocuk denilebilecek yaşta ilim-irfan meclislerinde varlık gösterdiğine dair rivayetlere bakılırsa İslam dininin bölgeye çok ciddi ilmi ve kültürel potansiyel sunduğu görülecektir.

Ebû Hayyân el-Endelüsî Girnâta'da yirmi beş yaşına kadar hayatını geçirmiştir. Ancak hem ilmîni artırmak hem de yaşadığı bazı olumsuz hadiseler nedeniyle doğup büyüdüğü şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Genel kabule göre onun Endülüs'ten ayrılış tarihi 679/1280 yılıdır. O, çıkmış olduğu bu yolculukta başta Fas olmak üzere Sebte, Bicâye ve Tûnus gibi Kuzey Afrika şehirlerine uğramış burada bulunan âlimlerle kısa süreliğine de olsa ilmi müzakerelerde bulunmuştur. Daha sonra Mısır'a geçen Ebû Hayyân İskenderiye, Mahalle, Dimyat ve Dışna gibi büyük ilim merkezlerinde eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.³³

Ömrünün neredeyse tamamını ilme ve eser telif etmeye adanmış Ebu Hayyân, yaklaşık bir asırlık dünya serüveni sonrasında 1345 yılında Kahire'de rahmeti Rahman'a kavuşmuştur.³⁴ Bâbu'l-Bahr denilen mahalledeki evinde vefat eden Ebu Hayyân'ın³⁵ vefat etmeden önce gözlerini kaybettiğine dair rivayetler vardır.³⁶ Onun ölümü başta talebeleri ve dostları olmak üzere bütün herkesi derinden üzmüştür. Bu veda nedeniyle birçok talebesi hüznlerini yazmış oldukları mersiyelerde dile getirmişlerdir.³⁷

2.3. İlmi ve Edebi Yönü

Ebû Hayyân yaşadığı devirde birçok ilim dalında faaliyet gösteren, ansiklopedik yönü olan bir âlimdir. Nahiv, lügat, tefsir, kıraat ve edebiyat alanında sahip olduğuengin birikim, onun Endülüs'ten Irak'a kadar sayısı neredeyse otuzu bulan yerleşim biriminde, kendi ifadesiyle yaklaşık 450 hocadan ilim tahsil etmesine bağlıdır. Onun sahip olduğu bu derin ilmi birikim, gerek kendi döneminde gerekse kendisinden sonraki dönemlerde ulema nezdinde büyük karşılık bulmuştur. Onun hayatına dair anlatımlarda bulunan âlimler, kendisini "eş-Seyh", "el-İmâm", "el-Üstâz" gibi vasıflarla tavsif etmişlerdir.³⁸

Onun önde gelen talebelerinden biri olan es-Safedî (öl. 764/1362) hocası hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "Kendilerinden ilim aldığım üstatlarım arasında Ebû Hayyân'dan daha fazla ilimle meşgul olan başka birini görmedim. Her ziyaret edişimde kendisini, ya ilmi bir müzakere içinde ya bir talebesine ders verirken veya bir şeyler kaleme alırken görürdüm. Onun ilmi faaliyetlerin dışında başka bir işle uğraştığına hiç şahit olmadım. O, rivayet ettiği hususlarda halkın güvenine mazhar olmuş biriydi. Nahiv ve sarf ilminde otorite bir isimdi. Öyle ki bu ilim dallarında 'yaşadığı dönemin imamı' unvanını almıştı. Nazım ve nesir türü

³² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 77-78; Cafer Tayyar Doymaz, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab adlı Eserinin Tahlili* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 10.

³³ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/540.

³⁴ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhat*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 1/283.

³⁵ Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mietis-sâmine* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Usmâniyye, 1982), 6/65.

³⁶ Şemsuddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/291.

³⁷ Bu mersiyelerden biri onun önde gelen talebelerinden es-Safedî (ö. 764/1362)'ye aittir. O, dizelerinde hocasına duyduğu hüznü şöyle dile getirmiştir; "İnsanların hocası Esîruddîn öldü. Şimşek dahi ona gözyaşı dökerek çaktı. Seher vaktinde ince ince esen sabâ rüzgârı bile hüznünden geceye kadar bitkin düştü." Şiirin devamı için bkz. es-Safedî, *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, 5/328-329.

³⁸ Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yûsuf el-Atabekî Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kahire* (Mısır: Vezaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad-Dâru'l-Kutub, 1963), 10/111.

eserleri kaleme almada çok maharetliydi. Zeki öğrencilere ilgi duyar ve onlara büyük saygı gösterirdi”³⁹

Ebû Hayyân eğitim hayatına doğduğu ve bir süre gençliğini geçirdiği Endülüs’te başlamıştır. O, daha küçük yaşlarda iken Kur’ân-ı Kerim’i, Hatip Ebû Muhammed Abdulhak’ın yanında birkaç defa hatmetmek suretiyle öğrenmiş sonrasında Ğirnata’da İbn Tıbbânın yanında kıraat ilmi tahsiline başlamıştır. Malika’da Kıraât-ı Seb’â’yı Ebû Ali’ye okuyan Ebû Hayyân, Endülüs’ten ayrılıp Mısır’a yerleşmiştir. Burada Abdunnasır ve Ebû Tahir adlı hocalarının yanında kıraat eğitimine devam etmiş daha sonra uğradığı birçok şehirde değişik hocalardan okuma imkânı elde etmiştir.⁴⁰

Ebû Hayyân’ın çok yönlü bir eğitim hayatının olduğundan bahsetmiştik. O bütün bu ilimlerin kemal seviyede elde edilmesinin Arapçayı bilmekle mümkün olacağını beyan etmiştir. Özellikle Kur’ân’ın eşsiz belagatine ve yüce anlamına ulaşmak, hadislerin işaret ettiği hususları tam manasıyla anlayabilmek Arapçayı iyi bilmeyi gerektirir. Bu hususta onun, “Tefsir ilmine ilgisi olan, bu alanda kendisini yetiştirmek isteyen kimseler *el-Kitâb* ve *et-Teshîl* adlı kitapları okusunlar. Çünkü bunlar bu ilimdeki müşkülleri çözmede temel dayanaktır.” şeklindeki ifadesi, alet ilmine verdiği ehemmiyetin bir göstergesi sayılmıştır.

Ebû Hayyân ilimler içerisinde Tefsir ilmine ayrı bir ehemmiyet vermiştir. Bu ilmin kişiyi dünya ve ahiret saadetine erdirtireceğini şu ifadeleriyle ortaya koymuştur; “İlimler pek çoktur ve hepsi de büyük öneme sahiptir. Bunlar içerisinde kişiyi ebedi saadete erdirtirecek olan ilim Kelâmullâh’la direk irtibatlı olan tefsir ilmidir. Zaten kişinin nihai amacı da budur. O kitap ki kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulp, güçlü ve muhafaza edici bir korunak, sınımsız bir ip ve dosdoğru bir yoldur. Diğer ilimler ise onu elde etmede birer vasıta.”⁴¹

O, tefsir ilminde derinlemesine bir vukufiyet için alet ilimleri diye tavsif ettiği Kur’ân ilimlerinin tahsil edilmesinin gerekliliği hususunda şu ifadeleri kullanmıştır. “Arapçanın kelime ve cümle yapısı ancak nahiv ilmiyle bilinir. Kur’ân’da geçen isim ve fiillerin anlamlarına ulaşabilmek için dilin gramer yapısını iyi bilmek gerekir. İlk etapta anlaşılması müphem ve mücmel meseleler ile ayetlerin sebep-i nüzulü hadis ilmiyle anlaşılır hale gelir. Fıkıh usulüyle emir ve yasaklar kelimeler ilmiyle de Allah’ın zatı ve sıfatları bilinir.”⁴²

Ebû Hayyân Arap diline olan vukûfiyetinin yanında Arap edebiyatına da ilgi duymuş ve bu alanda nazmedilmiş birçok şiiri ezberlemiştir.⁴³ O, aynı zamanda Arapça’nın dışındaki bazı dilleri de öğrenmiş özellikle Farsça, Türkçe ve Habeşçe’yi bu dillerin gramer yapılarını kitaplaştıracak seviyede kavramıştır.

2.4. Hocaları

Eğitim hayatına doğup büyüdüğü Ğirnata şehrinde başlayan Ebû Hayyân, kısa süreliğine de olsa uğradığı birçok şehirde başta dil, tefsir ve kıraat olmak üzere birçok dalda farklı hocaların rahle-i tedrisatından geçmiştir. Kendisi bu hususu öğrencisi Safedî’ye verdiği icazet belgesinde şöyle kaydetmiştir; “Ben eğitim hayatımda sayısı neredeyse dört yüz elliyi

³⁹ es-Safedî, *A’yânü’l-’asr ve a’vânü’n-nasr*, 5/330.

⁴⁰ Selim Tekin, *Ebû Hayyân el-Endelusi ve Arap gramerindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 27.

⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 1/9-10.

⁴² Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 1/14-16.

⁴³ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 1/6.

bulan hocalardan dersler aldım. Bu hocalarım içerisinde bana icazet verenlerin sayısı ise oldukça çoktur. Başta doğup büyüdüğüm Gırnata şehri olmak üzere birçok şehirde kendilerinden ziyadesiyle istifade ettiğim hocalarım oldu.”⁴⁴

Ebû Hayyân, tefsir alanında telif ettiği *Bahru'l-muhît* isimli eserinin mukaddimesinde kendilerinden istifade ettiği bazı hocalarının isimlerinden bahsetmiştir. O, ‘nahiv alanında ilk hocamdır’ dediği es-Sekafî'nin yanında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuştur.⁴⁵ Kendilerinden Kur'ân-ı Kerim'i kırâat-ı seb'a üzere okuduğu hocaları Ali b. Muhammed er-Ru'aynî, Ali b. Abdillâh el-Ensârî ve İsmail b. Hibetullah b. Ali el-Melîcî'dir. Ayrıca o, Ali b. Yahya el-Hemedânî'den sekiz kırâatı da ahzetmiştir.” Alemuddîn Ali b. Ömer el-Ensârî, 'Alauddîn Abdurrahman b. Hattâb el-Bâcî ve Şemsuddîn Muhammed b. Mahmûd el-İsbehânî'den fıkıh usulünü almıştır.⁴⁶

Ebû Hayyânın kendilerinden istifade ettiği hocalarının sayısı oldukça çoktur. Biz, onun *Bahru'l-muhît* isimli eserinin mukaddimesinde yer verdiği bazı hocalarından özetle bahsettik. İlgili eserinde kaydettiği hocalarının tamamını burada zikretmek çalışmanın hacmini aşacağı için bu kısmı burada sonlandırmak faydalı olacaktır. Hocaları hakkında detaylı bilgi edinmek için onun zikri geçen eserine müracaat edilebilir.

2.5. Talebeleri

Eğitim hayatına çok küçük yaşlarda başlayan Ebû Hayyân, bir taraftan okuyup bir taraftan talebe yetiştirmiştir. Onunla çağdaş olup buldukları yerlerde meşhur olmuş nice âlimler bile onun ders halkasına katılmaktan imtina etmemişlerdir. O, özellikle zeki ve çalışkan öğrencileri ile yakından ilgilenmiş ve kendilerini taltif etmek suretiyle ilme karşı motivasyonlarını her daim canlı tutmuştur. Onun engin ilminden istifade eden talebelerinin tamamını burada zikretmemiz elbette mümkün değildir. Burada onun sadece meşhur olmuş bazı talebelerini zikretmekle yetineceğiz.

“es-Sefâkûsî (öl. 742/1341)”, “Takiyyuddîn es-Subkî (öl. 744/1343)”, “Ahmed b. Yusuf b. Abdü'd-Dâim b. Muhammed Semîn el-Halebî (öl. 756/1355)”, “es-Sa'lebî (öl. 762/1361)”, “Salahuddîn es-Safedî (öl. 764/1362)”, “Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Huseynî ed-Dimaşkî (öl. 765/1364)”, “Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah b. Muhammed b. Akîl el-Kureşî (öl. 769/1367)”, “Tâcuddîn es-Subkî (öl. 771/1370)”, “Cemaluddîn Abdurrahman el-Esnevî (öl. 772/1370)”, “Nâzırü'l-Ceyş (öl. 778/1372)”, “Ebû Hafis Sirâcuddîn Ömer b. Rislân b. Nusayr b. Sâlih b. Şihâb el-Bulkînî (öl. 805/1403)”, “Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî (öl. 786/1384).”⁴⁷

2.6. Eserleri

Yaşamını ilim tahsili, öğrenci yetiştirme ve eser telif etmeye adanmış Ebû Hayyân, geride İslami ilimler alanında hatırı sayılır bir külliyat bırakmıştır. Onun ansiklopedik yönü olan bir yazar olduğunu ifade etmiştik. Özellikle gramer alanında yazmış olduğu eserler medreselerde ders kitabı olarak okutulabilecek türden eserlerdir. Ebû Hayyân, her ne kadar

⁴⁴ es-Safedî, *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, 5/345-346.

⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/14-15.

⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/16.

⁴⁷ İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'u'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1955), 1/258.

nahiv ilminde öne çıksa da onun tefsir ve kıraat alanında yazmış olduğu eserler, adeta kendisini tefsir ve kıraat alanına vakfetmiş biri olduğu izlenimini sunmaktadır.

Telif ettiği eserlerinin sayısı hakkında kaynaklarda birbirinden farklı rivayetler zikredilmektedir. “Şezerâtu’z-zeheb” adlı eserinde İbnü’l-İmâd yirmi iki⁴⁸; “Fevâtu’l-vefeyât” adlı eserinde el-Kutubî kırk dört⁴⁹; “ed-Dureru’l-kâmine” adlı eserinde İbn Hacer kırk beş; “Hediyetü’l-ârifîn” adlı eserinde Bağdatlı İsmail Paşa elli sekiz eserinin olduğunu kaydetmiştir. Bunlarla birlikte Ebû Hayyân, öğrencisi es-Safedî’ye verdiği icazetnamede kendisinin bitirmiş olduğu kırk altı ve henüz tamamlanmamış yedi eserinin olduğunu aktarmıştır.⁵⁰ Ğâyetu’n-nihâye adlı eserinde İbnü’l-Cezerî de özellikle kıraat alanında yazmış olduğu eserleri zikrederek onun çok velûd bir kişiliğe sahip olduğunu vurgulamıştır.⁵¹

Hocaları ve talebeleri kısmında olduğu gibi eserlerinin de tamamını buraya almak çalışmanın sınırlılığı açısından mümkün olmayacaktır. Çalışma konumuz kıraatle alakalı olduğu için onun sadece kıraat alanında telif ettiği eserleri zikretmekle yetineceğimizi ifade edelim. Kıraate dair bazı eserleri şunlardır. “İkdü’l-leâlî fi’l-kirâati’s-seb’il-avâlî”, “el-Esrî fi kirâati İbn Kesîr”, “er-Ramze fi kirâati Hamze”, “el-Hulelu’l-hâliye fi esânîdi’l-kirâati’l-âliye”, “el-Menâfi’ fi kirâati Nâfi’”, “el-Birrû’l-celî fi kirâati Zeyd b. Ali”, “el-Fadl fi ahkâmi’l-fasl”

3. Ebû Hayyân’ın Şâz Kıraatlere Yaklaşımı

Ebû Hayyân’ın şâz kıraatlere yaklaşımı konusuna geçmeden önce onun sahih kıraatler hakkındaki görüşüne kısaca değinmek gerekir. O, kıraatler konusunu enine boyuna ele aldığı *Bahru’l-muhît* adlı eserinin giriş kısmında bir müfessirin bilmesi gereken ilimleri teker teker saymış ve bunlar içerisinde kıraat ilminin önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamıştır. Ebû Hayyân küçük yaşlardan itibaren kıraat ilmine olan vukûfiyeti sayesinde ayetlerin tefsir edilmesinde kıraatlerden oldukça istifade etmiştir.

Ebû Hayyân sahih kıraatlerin sağlam bir senetle bizlere ulaştığını, tamamının Kur’ân’dan sayıldığını ve birinin diğerine tercih edilmesinin söz konusu olamayacağını vurgulamıştır. Örneğin O, Bakara sûresi 249. Ayette geçen *عُرْفَةً* kelimesindeki kıraat farklılıklarını zikrettikten sonra bazı kıraat imamlarının bu okuyuşlar içerisinde tercihte bulunmalarını eleştirmiştir.⁵²

O, bazen sahih kıraatler hakkında eleştirel yorumlar yapan kişileri çok ağır bir şekilde ikaz etmiş, bundan kaçınmak gerektiğinin altını çizmiştir. Zira bu kıraatleri rivayet eden kimseler yalnızca Hz. Peygamberden duyduklarını rivayet etmişlerdir. Bunun yanında farklı okunan Kur’ân kelimelerinin bir vecihle de olsa Arapça’ya uygunluğu söz konusudur. Ebu Hayyân, konuyla alakalı olarak Nisa sûresi 1. Ayette geçen *وَالْأَرْحَامَ* kelimesini mecrûr okuyanları hatalı bulan İbn ‘Atiyye’ye (öl. 541/1147) şu cümleleriyle reddiyede bulunmuştur.

“İbn ‘Atiyye bazı kıraatleri mana cihetiyle reddettiğini ifade ediyor. Bu karşı çıkış büyük cesaret isteyen bir iştir. Ben onun bu tavrını kendisine hiç yakıştıramadım. Zira o, Hz.

⁴⁸ Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü’l-İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnaûd (Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1982), 8/351-354.

⁴⁹ Muhammed b. Şakir el-Kutubî, *Fevâtü’l-vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1973), 4/87.

⁵⁰ Salâhuddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd - Türki Mustafa (Beyrut: Daru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2000), 29/5/280-281.

⁵¹ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetu’n-nihâye*, 2/281-282.

⁵² Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 2/588.

Peygamber'den tevâtüren gelen ve üzerinde ittifak edilmiş bir kıraati eleştirmiştir. Hiç kimse kendi düşüncesine dayalı olarak sahaben gelen kıraatleri reddetme hakkına sahip değildir. Buna ancak Zemahşerî gibi mütezilî âlimler cüret edebilir.”⁵³

Ebû Hayyân, senet bakımından problemsiz olan yani sahih senetle bizlere kadar ulaşmış kıraatlerin Kur'ânî olduğunu ve bu kıraatlerle amel edilmesi gerektiğini savunmuştur. Özellikle kırâat-ı seb'a imamlarının rivayetleri üzerinde her herhangi bir şüphe söz konusu olmadığını bu imamların her birinin güvenilir ve alanlarında otoriter isimler olduğunu vurgulamıştır. Onlardan gelen rivayetler direk Allah Resulüne dayandırıldığı için -her ne kadar zaman zaman dilcilerin kendi ihdas ettikleri nahiv kurallarına aykırı düşse de- tereddütsüz alınması ve amel edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁴

3.1. Şâz Kıraat Yorumu

Ebû Hayyân'ın şâz kıraatlere yaklaşımını tespit etmek öncelikle onun çok kapsamlı bir nahiv âlimi ve bir müfessir olma vasfını göz önünde bulundurmayı gerekli kılmaktadır. Zira âlimler, şâz kıraatleri tanımlarken sahip oldukları ilmi birikim ve tanınırlıkları daha fazla olan ilim dalı ile paralel bir durum içerisinde olmuşlardır. Yani bir nahivcinin şâz kıraat tanımlaması ve değerlendirmesi ile bir kıraatçinin veya bir müfessirin şâz kıraat tanımlaması farklı olabilmektedir. Onun şâz kıraat tanımlamasını tek bir cümle ile ifade etmek çok zordur. Aşağıda yer alan başlıklar üzerinden onun şâz kıraatlere yaklaşımını ortaya koymak daha isabetli olacaktır.

3.2. Kıraat Alanında Kaleme Aldığı Eserlerinde Şâz Kıraat Vurgusu

Ebû Hayyân, İslami ilimlerin birçok alanında yetkinliğini ispatlamış ve eserler vermiş bir âlimdir. Onun kıraat ilmi alanında kaleme almış olduğu eserler içerisinde şâz kavramına en çok yer verdiği eseri *Bahru'l-muhît* adlı tefsir çalışmasıdır. Zira onun dilciliği de kıraatçiliği de bu eser üzerinden daha iyi okunabilmektedir. Öncelikle şunu ifade edelim ki Ebû Hayyân mezkûr eserinde mütevâtir olsun şâz olsun hemen hemen bütün kıraat çeşitlerini ele almıştır. Onun; “Hem yaygın kullanıma sahip hem de genel kullanımın dışında kalan okuyuşları bu kitapta topladım”⁵⁵ ifadesi bu bilgiyi teyit etmektedir.

3.3. Şâz Kıraatlerin Kıraat Değeri Üzerine Yaptığı İzahat

Ebû Hayyân, sahih kıraatlerin kıraat değeri üzerinde çok durmuş bu kıraatlerin Kur'ânîlik yönünün gözden kaçırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Şâz kıraatlerin ise kıraat değeri cihetiyle mütevâtir kıraat seviyesinde olmadığını vurgulamıştır. Sahih kıraatler Hz. Peygamberden (s.a.v.) itibaren günümüze kadar üzerinde konsensüs oluşmuş, gerek namazda ve gerekse namaz dışında tilaveti caiz görülmüş kıraatlerdir. Her dönemde İslam âlimleri bu tür kıraat farklılıklarının her birinin, Kur'ân'dan olduğu hususunda ittifak etmişler hatta birinin öbürüne tercih edilmesinin bile söz konusu olamayacağını belirtmişlerdir.⁵⁶ Böylesi bir ittifak şâz kıraatlerde söz konusu değildir. Çünkü kıraatlerin sahih ve şâz diye kategorik ayrımının yapılmaya başladığı ilk dönem (şifahi dönem) den itibaren sahih kıraatler için öne sürülen şartlar, şâz kıraatlerde varlık bulamamış bundan dolayı bu tür kıraatler

⁵³ İbrahim Uludaş, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin el-Bahru'l-muhît'inde Kıraat Olgusu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 93/94.

⁵⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/387-388.

⁵⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/12.

⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/232.

azınlıkta kalmış, yaygınlık kazanmayan okumalar olarak kabul edilmiştir. Kıraatlerin sahih-şâz diye ayrıma tabi tutulmadan evvel yani Hicrî beşinci asra gelinceye kadar bu tür kıraatlerin namazda veya namaz dışında kullanımı caiz görülmüştür. Ancak daha sonra belli dönemlerde kıraatler için getirilen şartlar, şâz kıraatler üzerinde çok değişik yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuş dolayısıyla bu tür kıraatler hakkında -Kur'ân'dan olmadığı gerekçesiyle- tilaveti ile ibadetin mümkün olamayacağı kanaati hâsıl olmuştur. Ebû Hayyân'ın bir müfessir olarak şâz kıraatlere yaklaşımı daha esnektir denilebilir. O, şâz kıraatlere tefsirinde çokça yer vermiş olmasına rağmen bu tür kıraatlerin kıraat değerine sahip olmadığını vurgulamıştır. Onun şâz kıraatlerin kıraat değeri hakkındaki düşüncesi *Bahru'l-muhît* adlı tefsirinden seçilen şu iki örnekle daha somut ortaya koyulabilir.

«ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»

«Sonra insanların dalga dalga ilerlediği yerden siz de ilerleyin. Allah'tan bağışlanmanızı dileyin. Kuşkusuz Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir.»⁵⁷

O, Bakara sûresi 199. ayette geçen “en-Nâsu” (النَّاسُ) kelimesini en-Nâsî (النَّاسِي) şeklinde okuyan İbn Cübeyr'in kıraatinin şâz olduğunu bu okuyuşla Hz. Âdem'in kastedildiğini ortaya koymuştur.⁵⁸

«فَاذْلَمَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ»

«Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırtdı. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı.»⁵⁹

Ebû Hayyân, eserinde فَاذْلَمَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا ifadesini فَاذْلَمَهُمَا الشَّيْطَانُ şeklinde okuyan Abdullah'ın bu okuyuşunu, çoğunluğun üzerinde ittifak ettiği Mushaf hattına uymadığı gerekçesiyle şâz olarak nitelendirmiş ve gerek Abdullah'tan gelen ve gerekse bu gibi mushaf hattına uygunluk arz etmeyen rivayetlerin bir kıraat değerinin olamayacağı, bunların ancak tefsiri yorumlarda kullanılabileceğini kaydetmiştir.⁶⁰

3.4. Şâz Kıraatleri Kabul Şartları

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin, kıraat değeri açısından şâz kıraatleri farklı bir kategoride değerlendirdiğini ifade etmiştik. Onun şâz kıraatleri tefsir alanında kullanma noktasında belli kriterler getirdiğini görmekteyiz. Bu kriterlerden ilki şâz kıraatin senet yönünden problemlili olmamasıdır. Zira senet yönünden problemlili olan okuyuşlar uydurma okuyuşlardır. Örneğin O, (فَلَمَّا حَرَ تَبَيَّنَتِ الْجِنَّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْعَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ) “Süleyman'ın cesedi yıkılınca cinler anladılar ki, eğer gaybı bilmiş olsalardı aşağılayıcı azap içinde kalmamış olacaktı.” Ankebût sûresinin 25. Ayetinde var olan kıraat farklılıklarına değinmiş ancak sahabeden İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, Ubey b. Ka'b ve Dahhak'a nispet edilen kıraati, hem Mushaf hattına uymadığı hem de senedi sağlam olmadığı için reddetmiştir.⁶¹

Ebû Hayyân'ın şâz kıraatleri kabul noktasında ileri sürdüğü ikinci kriter, bu tür farklı okuyuşların, şâz kıraatlerin konu edildiği kaynak kitaplarda veya tefsirlerde yer almış

⁵⁷ Bakara, 2/199

⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/303.

⁵⁹ Bakara, 2/36

⁶⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/260; Kafes, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 155.

⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/532.

olmasıdır. Örneğin O, bütün kiraat imamlarının, (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) “Kulları içinde Allah'a karşı ancak âlim olanlar derin saygı duyarlar.”⁶² âyetinde geçen (اللَّهُ) lafzını nasb ile (الْعُلَمَاءُ) kelimesini ref' ile okuduklarını aktarmış, Ömer b. Abdülaziz ve İmam-ı Azâm'a atfedilen (اللَّهُ) lafzını merfu', (الْعُلَمَاءُ) kelimesini mansûb ile okuduklarına dair rivayeti, şâz kırâatlardan bahseden kitaplarda yer almadığı gerekçesiyle reddetmiştir. O, Sadece Zamahşeri ve Ebû Hayyâ'nın rivayet ettiği böylesi bir okuyuşun kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir.⁶³

Ebû Hayyân şâz kiraatlerin tefsirde kullanılabilmesi için Resmu'l-Mushâf'a uygunluk kriterini de getirmiştir. Örneğin O, تَرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ “Onlarla Allah'ın düşmanını ve sizin düşmanınızı korkutursunuz.” âyetinde geçen تَرْهَبُونَ kelimesini, İbn Abbâs, İkrime ve Mücahid'in بِه تَخْرُونَ şeklinde okuduklarını ancak böyle bir okuyuşun Kur'ân hattına uymadığı gerekçesiyle kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Bu gibi okuyuşlara eserinde çokça yer veren Ebû Hayyân; “bunlar ancak rivayet edenlerin tefsir kabilinden yorumlarıdır” şeklinde bir kayıt düşmüştür.⁶⁴

Ebû Hayyân'ın şâz kiraatleri kabul şartlarından bir diğeri, rivayetin, Arap diline muvaffakiyettir. O, Arap diline uygunluk arz etmeyen okuyuşları reddetmiştir. Örneğin O, قَالَ يَا قَوْمِ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَظْهَرُ لَكُمْ “Ey Kavmim işte kızlarım. Onlar(la evlenmeniz) sizin için daha temizdir.” Hûd suresi 78. Ayette geçen أَظْهَرُ kelimesini Zeyd b. Ali ile Sa'îd b. Cübeyr'in أَظْهَرَ şeklinde nasb ile okuduklarını aktardıktan sonra bu okuyuşun Sibeveyh ve Ebû Amr tarafından yanlış görüldüğünü kendisinin de bu kanatta olduğunu bildirmiştir. Bu reddedişinin gerekçesi olarak da rivayetin Arap dil kaidelerine uymadığını ileri sürmüştür.

Ebû Hayyân şâz kiraatlerin kabulünde rivayetin, bir takım mezheplerin genel kabul görmüş görüşlerin dışında, ileri sürdükleri görüşleri destekler nitelikte olmaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu rivayetlerin ehli bidat, Mutezile, kaderiye veya Şiâ müntesibi kişiler tarafından yayıldığını aktaran Ebû Hayyân, onların kendi düşüncelerine uygun ayetleri yorumlama eğilimlerinin olduğunu bunu da bazen uydurma kiraatler üzerinden gerçekleştirmek istediklerini vurgulamıştır. Örneğin O, يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا “(Allah) onunla birçoklarını dalalete, birçoklarını da hidayete erdirir.”⁶⁵ Ayetinde geçen يُضِلُّ kelimesini kaderiyye mezhebine yakınlığı ile bilinen İbrahim b. Ebî Able'nin يُضِلُّ şeklinde okuduğunu böyle bir okuyuşun ancak kaderiye mezhebinin anlayışıyla bağdaşabileceğini vurgulayarak reddedilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁶

3.5. Tefsirinde Yer Verdiği Şâz Kiraat Örnekleri

Ebû Hayyân, Mütevâtir kiraatler konusunda aşırı savunmacı bir konuma sahiptir. Fakat mütevâtir olmayan yani şâz kiraat olarak isimlendirilen kırâatler konusunda ise çoğu âlimden farklı bir yol takip ettiğini ifade edebiliriz. O, bu kavrama farklı boyutlar kazandırmış, kavram, bazılarında olduğu gibi kendisinde itici bir konumda olmamıştır. Onun şâz kiraatlere dair kanaatini özellikle *Bahru'l-muhîr* isimli tefsir çalışmasında yer verdiği örnekler üzerinden anlamak mümkündür. Zira bu eseri, onun her alanda sahip olduğu ilmi birikimi en iyi yansıtan

⁶² Fâtır 35/28.

⁶³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 9/31; Uludaş, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin el-Bahru'l-muhîr'inde Kırâat Olgusu*, 182.

⁶⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/344-345.

⁶⁵ Bakara, 2/26

⁶⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/203.

bir eserdir. O, mezkûr eserinde şâz kıraatlere oldukça yer vermektedir. Çalışmanın hacmini de düşünerekten eserinde değişik yerlerde ele aldığı şâz kıraatleri birkaç başlık altında sunmak faydalı olacaktır.

3.5.1. Ayetlerin Anlamını Pekiştirmekte Kullandığı Şâz Kıraatler

Ebû Hayyân, ayetlerin anlamını zenginleştirmek ve çeşitlendirmek amacıyla birinci derecede sahih kıraatlerden, sonrasında da şâz kıraatlerden oldukça yararlanmış. Ayetlerin anlamını pekiştirmek için istifade ettiği şâz kıraate dair Bakara sûresi 17. ayet örnek olarak verilebilir. “...Ateş tam çevresini aydınlattığı sırada Allah ışıklarını yok ediverir de kendilerini hiçbir şey göremez bir vaziyette karanlıklara terk eder.”⁶⁷ Ayette geçen أَضَاءَتْ kelimesi cumhur kurrâ tarafından yazıldığı şekilde okunmuştur. Bu kelime müteaddi yani geçişli bir kelimedir. Sahih kıraat, kelimenin geçişli olmasına göredir. Bu durumda mana “Ateş çevresini aydınlattığı sırada” şeklinde olmaktadır. Bu kelimenin lazimî formunun yani ضَاءَتْ şeklindeki kullanımının da mümkün olabileceği ifade edilmiştir. Bu durumda mana; “Ateş aydınlandığı (parladığı, ışık saçmaya başladığı) sırada” şeklinde olur. Ebû Hayyân, İbn Semeyfe’ ve İbn Ebî Able’den gelen şâz kıraate dayanarak ayetin işaret ettiği manaları bu şekilde çeşitlendirmiştir.⁶⁸

Onun, şâz kıraatler yardımıyla yorum gücünün ve mana derinliğinin ortaya konulduğu diğer bir ayet de “Allah dileseydi, elbette onların işitme ve görme duyularını giderirdi”⁶⁹ ayetidir. Ebû Hayyân, İbn Ebî Able’den gelen rivayete istinaden ayetin لَذَّهَبَ بِأَسْمَاعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ şeklinde okunabileceğini ancak böyle bir okuyuşun sadece manayı kuvvetlendirmekte kullanılabilecek şâz bir okuyuş olacağını beyan etmiştir.⁷⁰

3.5.2. Sahih kıraati Şâz Kıraate Tercih Ettiğine dair Örnekler

Ebû Hayyân, sahih kıraatler arasında bir tercihte bulunmamıştır. Ancak bir kelimedede sahih kıraat ile şâz kıraat mevcut olduğunda onun, tercihini sahih kıraatten yana kullandığı görülmektedir. Sahih kıraati, وَهُوَ أَوْحَى (O daha evladır.), وَهُوَ أَوْضَحَ (O daha açıktır.), وَهَذِهِ الْقِرَاءَةُ (Bu kıraat cumhurun kıraatine uygundur.) şeklindeki ifadeleriyle şâz kıraate tercih ettiğini ortaya koymuştur. Örneğin; “...Erkek çocuklarınızı boğazlıyorlar, kızlarınızı sağ bırakıyorlardı”⁷¹ ayetinde geçen يُدَبِّحُونَ kelimesini, cumhurun, ayette geçtiği şekliyle (yani tef’îl vezniyle), diğerlerinin ise يُدَبِّحُونَ şeklinde (yani sülâsî mücerred kalıbında) okuduklarını kaydetmiş ancak cumhurun kıraatinin fiilin işlenmesindeki mükerrerliği yansıtmaması cihetiyle daha evla olduğunu, Abdullah İbn Mes’ûd’un ise يُدَبِّحُونَ kelimesini يُقْتَلُونَ şeklinde okuduğunu aktarmıştır.⁷²

Bu konuda diğer bir örnekte Sâd sûresi 26. Ayettir. Ebu Hayyân, إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ

“Şüphesiz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları sebebiyle çok şiddetli bir azap vardır.” Ayette geçen يَضِلُّونَ kelimesinin cumhur tarafından yazıldığı şekliyle okunduğunu Hasan-ı Basri gibi bazı âlimlerin ise kelimeyi يُضِلُّونَ şeklinde (Ya’nın dammesiyle)

⁶⁷ Bakara, 2/17

⁶⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/128.

⁶⁹ Bakara, 2/20

⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/149.

⁷¹ Bakara, 2/29

⁷² Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/313.

okuduklarını kaydetmiştir. Sonra O, “başkalarının yoldan çıkmalarına sebep olanların kendilerinin de yoldan çıkmaları kaçınılmazdır” şeklinde bir gerekçeyi öne sürerek cumhurun okuyuşunun daha açık olduğunu vurgulamıştır.⁷³ Zira kelime, ancak يَضِلُّونَ şeklinde kullanımı ile bu manayı vermektedir.

3.5.3. Sahih Kıraati Desteklemek İçin Yararlandığı Şâz Kıraat Örnekleri

Ebû Hayyân bazen sahih kıraat vecihleri içinde bir vechi, şâz kıraatlerden delil getirmek suretiyle desteklemiştir. Buna Bakara sûresi 259. Ayeti örnek olarak verebiliriz. O, (فَلَمَّا تَبَيَّنَ) (لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) “Kendisine bunlar beyan olunca, şöyle dedi: “Şimdi, biliyorum ki; şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”⁷⁴ Ayetinde geçen قَالَ أَعْلَمُ kelimesini, çoğu kıraat imamının Mushaf'ta yazıldığı şekliye, Hamza ve Kisâî'nin ise قَالَ إِعْلَمُ şeklinde okuduklarını aktarmıştır. Eğer قَالَ أَعْلَمُ şeklinde okunursa (قَالَ) fiilinin faili (مر علي) yani “şehre uğrayan kimse” olur. Eğer قَالَ إِعْلَمُ şeklinde okunacaksa (قَالَ) fiilinin faili hakkında iki yorum yapılmıştır. Birincisi fail şehre uğrayan kişidir. İkincisi fail Cenabı Allah'tır. Ebû Hayyân, ikinci görüşün daha isabetli olduğunu ifade etmiş ve bunu A'meş, İbn Mes'ud ve İbn Abbas'ın şâz olarak nitelenen قِيلَ إِعْلَمُ kıraati ile desteklemiştir.⁷⁵

3.5.4. Sahih Kıraati Şâz Kıraatten Daha Üstün Görmesine Rağmen Bazen Şâz Kıraatin Sahih Kıraatten Daha Belig Olduğunu İfade Ettiği Yerler

Ebû Hayyân, sahih kıraatin kıraat değeri hakkında tartışmanın olamayacağını savunmuştur. Bir kelimedede sahih ve şâz kıraat beraber bulunursa şâz kıraatin kesinlikle sahih kıraate tercih edilemeyeceğini ifade etmiştir. O, bu konuda daha rahat hareket eden Zamaşerî'yi de zaman zaman eleştirmiştir. Ancak şâz kıraat, kıraat değeri bakımından sahih kıraat gibi olmasa da ifade ettiği anlamın daha güçlü ve daha belig olması cihetiyle sahih kıraatten daha kuvvetli olabilir. Bu durum onun şâz kıraati, sahih kıraatin üzerine çıkardığı anlamına gelmez. Zira kıraatlerde esas olan onun kıraat değeridir. Bu da ancak sahih kıraatlerde mevcuttur. Bu konuda “أَجْعَلِ الْأَلْهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ” “İlahları tek ilâha mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!”⁷⁶ Ayeti, örnek olarak verilebilir. Ekser kurrâ ayette geçen عَجَابٌ kelimesini nasıl yazılmışsa öyle okumuşlardır. Ancak kelimeyi Hz. Ali, es-Sülemî, ve İbn Ya'mer, عَجَابٌ şeklinde şeddeli olarak okumuşlardır. Ebû Hayyân bu şâz kıraat hakkında; “bu okuyuş şeddetsiz okuyuşa göre daha beligidir” (وَهُوَ أَبْلَغُ مِنْ فُعَالِ الْمُخَفَّفِ) ifadesini kullanmıştır.⁷⁷

3.5.5. Bazı Kıraat Âlimlerinin Hatalı Gördüğü Kıraatlerin İsnadını Kuvvetlendirmeye Yönelik Zikrettiği Şâz Kıraat Örneği

Ebû Hayyân, Kurrâ'nın çoğunun (وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ) “Meleklerle, 'Âdem'e secde edin' dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.”⁷⁸ Ayette geçen لِلْمَلَكَةِ kelimesini Mushaf'ta yazıldığı şekliyle okuduklarını ancak kelimenin Ebû Ca'fer (öl. 132/750) ve Süleyman b. Mihrân tarafından لِلْمَلِكَةِ şeklinde merfu okuduklarını kaydetmiştir. Zeccâc, el-

⁷³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 9/152.

⁷⁴ Bakara, 2/259

⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/641.

⁷⁶ Sâd 38/6

⁷⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 9/138.

⁷⁸ Bakara 2/34

Fârisî, İbn Cinnî ve ez-Zemahşerî gibi âlimler, bu şekil bir okuyuşu hatalı bulmuşlardır. Ebû Hayyân, bu okuyuşun Ezdişenûete lehçesinde kullanıldığını, bu yüzden Ebû Ca'fer'in okuyuşunun hatalı kabul edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁹

3.5.6. Şâz Kıraatleri Savunurken Arap Lehçeleri ve Şiirlerden Yararlanması

Ebû Hayyân, *إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى* "(Yaptığı iyiliği) Ancak yüce Rabbinin rızasını istediği için (yapar)."⁸⁰ Ayetinde geçen *ابْتِغَاءَ* kelimesinin kıraat imamları tarafından ayette yazıldığı şekilde okunduğunu, Yahya b. Ebi Vessâb'ın ise kelimeyi şâz olarak *ابْتِغَاءَ* şeklinde hemzenin dammesiyle okunduğunu kaydetmiştir. Böyle bir okuyuşun Temim kabilesinin dilsel kullanımına uygun düştüğünü ve kelimenin kendisinden önce geçen *نِعْمَةً* kelimesine mahallen bedel olduğunu aktaran Ebû Hayyân, bu görüşünü Bişr b. Ebi Hâzîm'e ait şu şiir ile desteklemiştir.

أَضَحَّتْ خَلَاءَ قِفَارًا لَا أُنَيْسَ بِهَا ... إِلَّا الْجَادُ وَالظُّلَمَاتُ تَحْتَلِفُ
وَبَلَدَةَ لَيْسَ بِهَا أُنَيْسُ ... إِلَّا الْيَعْفِيرُ وَالْأَلْعَيْسُ⁸¹

Yalnızca ceylanlar ve erkek deve kuşların dolaştığı boş ve çorak bir yer haline geldi.

Beyaz develer ve vahşi inek yavrularından başka hiç kimsenin olmadığı nice beldeler vardır.

Şiirde geçen müstesnâ kural gereği mansûb olması gerekir. Zira buradaki istisnâ munkatı istisnâdır. Müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten değilse istisnâ edatından sonra gelen müstesnânın mansûb olması gerekir.⁸² Ancak Temim kabilesinin dilsel anlayışına göre buradaki istisnâ munkatı değil muttasıldır. Yani müstesnâ ile müstesnâ minh her ne kadar aynı cinsten olmasa da burada dikkat çekilmek istenen husus müstesnâ olduğu için böyle bir kullanım mümkündür. Dolayısıyla burada müstesnâ, müstesnâ minh'den bedel olarak merfû okunabilmiştir.⁸³ Arapça dil kaidelerinin temellendirilmesinde şiirle istişhâd⁸⁴, çoğu müfessirlerin başvurduğu bir durumdur. Kıraatlerin temellendirilmesinde de şiirler göz ardı edilmemiştir. Görüldüğü üzere Ebû Hayyân şâz olsa da bazı kıraatleri delillendirme noktasında farklı lehçeler ve bu lehçelerin dilsel özelliklerini yansıtan şiirlerden oldukça yararlanmıştır.⁸⁵

⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/246; Uludaş, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin el-Bahru'l-muhît'inde Kıraat Olgusu*, 179.

⁸⁰ Leyl 92/20

⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 10/494.

⁸² Mustafa Meral Çörtü, *Arapça dilbilgisi: nahiv* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 247-251.

⁸³ Muhyiddin b. Ahmed Mustafa Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhû* (Dimaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 1994), 10/504.

⁸⁴ İstisna ile ilgili ayrıca bakınız. Celal Öral, *İbn Hişâm'ın Muğni'l-Lebîb Adlı Eseri Bağlamında Arap Dilinde Şiirle İstişhâd* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 129-131.

⁸⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 10/494.

Sonuç

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Şâz Kıraatlere Yaklaşımı başlığıyla hazırladığımız bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır;

Allah Resûlü hayatta iken sahih-şâz kıraat ayrımı söz konusu değildir. İlk defa dilsel kaygılarla oraya çıkmış bu kavram hadis alanında da kullanılmış ve nihayet bazı değişikliklerle beraber kıraat literatürüne girmiştir.

Kavram, kıraatlerin yedi ile sınırlandırıldığı dönemden itibaren sahih kıraatin karşılığı olarak kullanılmaya başlamış İbnü'l-Cezerî ve nihayetinde Suyûtî gibi âlimler'in getirdiği değişik tanımlamalarla farklı bir boyuta kavuşmuştur.

Şâz kıraatlerin yoğunlukla işlendiği ilim dallarından biri de tefsir ilmidir. Ebû Hayyân el-Endelüsî, eserlerinde farklı kıraat vecihlerine özellikle de şâz kıraatlere oldukça yer veren müfessirlerden biridir. O, şâz kıraatleri, çoğunluğun okuyuşuna, Arap dil kaidelerine ve resmi Mushaf hattına uygunluk kriterlerini göz önünde bulundurarak değerlendirmiştir. Bu kriterler içerisinde dil kaidelerine uygunluk, onun kesinlikle taviz vermediği bir kriterdir. Bu hassasiyet onun dilcilik yönünün ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir.

Şâz kıraatlere daha esnek yaklaşan Ebû Hayyân, yedili kıraat sistemine bağlı kalmamıştır. Zaman zaman sahih kıraatler arasında bir tercihte bulunduğu gibi şâz kıraatler arasında da tercihte bulunmuştur. Hatta Onun, şâz kıraatleri bazen sahih kıraat kategorisinde değerlendirdiği bile görülmektedir. Ebû Hayyân, şâz kıraatleri lehçesel bazı farklılıklar olarak adlandırmıştır. O, genellikle rivâyet ettiği şâz bir kıraatin kime ait olduğunu bildirmiştir. Kimi zamanda "bu şekilde de okunmuştur" şeklinde kayıtlar düşerek kıraatin kime ait olduğunu belirtmemiştir.

Bu çalışma neticesinde şâz kıraatlerin -her ne kadar kıraat değeri olmasa da- İslami ilimler alanında çok geniş bir kullanım alanının olduğu sonucuna varılmıştır. Kavram, üzerinde oluşan ön yargıların kırılmasıyla birlikte başta tefsir ve nahiv ilmi olmak üzere birçok ilmî disiplinin istişhadda yararlanabileceği bir kaynak olarak karşımızda durmaktadır. Zira sahih senetle Allah Resûlü'ne dayanan, sahâbenin kullandığı ama şöhret bulmamış bir kıraat delil olma yönüyle Arap şiirinden çok daha üstündür.

Kaynakça

- Acar, Mehmet Maşuk. *Kıraat İliminde Şâz Olgusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî, Ebû Bekr İbn Mücâhid. *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1972.
- Ali b. Muhammed b. Abdussamed, Alemüddîn es-Sehâvî. *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*. thk. Mervan Atiyye - Muhsin Harâbe. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1997.
- Bağdadî, İsmail Paşa el-. *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1955.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlimi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîbu'l-Buğâ. 6 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 1414.
- Çakıcı, İrfan. *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

- Çelik, Hüseyin Avni. "Ebu Hayyân el-Endelûsi ve Tefsirindeki Metodu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990).
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça dilbilgisi: nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 24. baskı., 2021.
- Dağ, Mehmet. "Kiraat İlminde Şâz Kavramı". *Marife* 2 (2007).
- Dağ, Mehmet. *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kiraat İlminde İhticâc Olgusu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Dağdeviren, Alican. "Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Kiraat İlmindeki Yeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 25-47.
- Dâvûdî, Şemsuddin Muhammed b. Ali ed-. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Doymaz, Cafer Tayyar. *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab adlı Eserinin Tahlili*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîru'd-Dîn el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2000.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmirâî. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed. *ed-Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*. 6 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifi'l-Usmâniyye, 1982.
- İbnu'l-îmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnaûd. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1982.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Debb'a. Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf. *Ğâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. nşr. G.Bergstraesser. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn'i Teymiye, 1932.
- İdris Hâmid Muhammed. *el-Kirââtü'ş-şâzze ahkâmühâ ve âsâruhâ*. Riyâd: Câmiatü'l-Melik Suûd, Merkez Bûhûsi Külliyyeti't-Terbiye, 2003.
- Kafes. *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelûsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kudat, Aydın. *Kirâatları Hücçetlendirmede Dilbilim Olgusu*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020.
- Kudat, Aydın. "Kur'an Kırâatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine". *Turkish Studies - Comparative Religious Studies* 15/1 (2020), 63-75.
- Kudat, Aydın. *Sibeveyhi'nin Dil Bilim İle Kiraat Arasındaki Dengeli Konumu*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2019.
- Kutubî, Muhammed b. Şakir el-. *Fevâtü'l-vefeyât*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1973.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed el-. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelus er-ratîb*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1968.
- Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, el-Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebu Tahkîki't-Turâsî fi Müesseseti'r-Risâle. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

- Mehmet Dağ. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-İbâne an meâni'l-kırâât*. thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebî. Mısır: Dâru Nehdati Mısır, ts.
- Muhammed b. Abdullah en-Neysaburi, Hâkim. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*. thk. Seyyid Mu'zam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977.
- Mustafa Derviş, Muhyiddin b. Ahmed. *İrâbu'l-Kur'ân ve beyânuhû*. Dimaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 1994.
- Öral, Celal. *İbn Hişâm'ın Muğni'l-Lebîb Adlı Eseri Bağlamında Arap Dilinde Şiirle İstişhâd*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek es-. *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd vd. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1998.
- Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafa. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2000.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-. *Buğyetü'l-vu'at fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhat*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Şemsuddîn Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Ali. *Zeylû tezkireti'l-huffâz*. thk. Zekeriyya Ümeyrât. 5 Cilt. Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, el-Kastalânî. *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1986.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili Âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir - Ahmed Şâkir. Mekke: Dâru't-Terbiyyeti ve't-Turâsî, ts.
- Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yûsuf el-Atabekî. *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kahire*. Mısır: Vezaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad-Dâru'l-Kutub, 1963.
- Tekin, Selim. *Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Arap gramerindeki Yeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Uludağ, İbrahim. *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin el-Bahru'l-muhît'inde Kıraat Olgusu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.